

Роман Чайка

УДК 902 (477.81)

ЖИТЛОВІ ТА РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ ГОРОДИЩА ЛИСТВИН

Наведено відомості про дослідження житлових та ремісничих споруд на дитинці та посаді давньоруського городища Листвин Дубнівського району Рівненської області. Особлива увага приділено детальному аналізу залишків землянкових і наземних споруд, планування на території городища, а також характеристиці знахідок.

Основою побуту людини завжди було житло. В ньому проходила значна частина її життя та трудової діяльності. Воно захищало від негоди, ворогів, обігрівало. Без уявлення про житло в ту чи іншу епоху неможливо скласти повноцінної характеристики самої епохи.

Дослідження житлобудування цікаве не лише з погляду історії, архітектури та містобудування, але й інших сторін господарського та суспільного життя людини. Розміри жител, матеріал з якого їх будували, влаштування і їхнє планування дають змогу вивчати етнічну належність населення чи регіону. Якоюсь мірою за житлово-господарськими спорудами можна визначити рівень розвитку виробничих сил, соціальних відносин та кількісний склад сільського і міського населення.

На превеликий жаль у стародавніх письменах життя рядового населення, його побут, культура тощо, не були достатньо відображені літописцями. В літописах висвітлена політична історія, міжусобні війни тощо. Лише деякі короткі повідомлення про побут слов'янського населення потрапляють в поле зору давніх авторів. Наприклад, арабський письменник X ст. Ібн-Даства подає коротку характеристику житла цього часу: «Холод у їх країні буває такий великий, що кожний з них викопає в землі щось подібне до льоху, до якого приробляють дерев'яний гостроверхий дах, що нагадує дах християнської церкви і на дах кладуть землю».¹ Отже, ці короткі повідомлення не дають змоги повністю відтворити житлове будівництво в цей період, що, відповідно, поставило завдання перед дослідниками вирішити низку важливих невирішених питань.

Інтерес до історії давньоруського житла з'явився в середині XIX ст. і до початку XX ст. це питання підносилось в низці публікацій

¹ Гаркави А. Л. Сказання мусульманских писателей о славянах и русских. - Санкт-Петербург, 1870. - С. 226-267.

дослідників та носило теоретичний характер². Одним з перших, хто використав археологічний матеріал про давньоруське житло був відомий археолог В. Хвойка³.

Сьогодні відомо десятки сотень жител, господарських та ремісничих споруд в різних куточках України та близького зарубіжжя, що дало можливість з'ясувати основні риси, характер, розміщення та їх призначення. Цим питанням присвячено ряд наукових праць.⁴ Особливо слід виділити працю П. Рапопорта. Важливе місце в ній автор відводить житлово-господарським будівлям на території Волині та суміжних з нею районах, включаючи в це число одне житло, досліджене автором у Листвині в 1971 р.⁵

В останнє десятиріччя ХХ ст. на території Західної Волині⁶ значно поживались польові археологічні дослідження слов'янських і

² Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. - 1916. - Т.2; Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. К истории хагы // Киевская старина. - К., 1889. - Т.25. - С. 493; Карзухин А. Славянское жилище в Северо-Западном крае. - Вильно, 1907.

³ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. - К., 1913. - С. 51-88.

⁴ Белецкий В. Д. Жилища Саркела-Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР. - М., 1959. - Вып. 175.; Гусаковский Л. Древнерусское народное жилище VIII-XIII в. // Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. - М., 1956; Каргер М. Основные итоги раскопок Древнего Палига в 1955 г. // Краткие сообщения Института археологии СССР. - М., 1960. - Вып. 81. - С. 62-69; Кучера М. Древній Пліснеськ // Вісник АН УРСР. - № 7. - К., 1959. - С. 20-24; Старчук І. Розкопки на городищі Пліснеська // Археологічні пам'ятки УРСР. - К., 1949. - Т. I. - С. 78-84; Снегальський Ю. Жилище Северо-Западной Руси IX-XIII в. - Л., 1972; Успенская А. Древнерусское крестьянское жилище по материалам селищ // Славяне и Русь. - М., 1968; Рапопорт П. Древнерусское жилище // Свод археологических источников. - М.-Л., 1975. - Вып. Е 1-32;

⁵ Юра Р. Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського народного житла // Археологія. - Вип. I. - Київ, 1971.

⁶ Ивановский В., Конопля В., Мацкевой Л. Работы Волынской экспедиции // Археологические открытия 1986 г. - М., 1987; Козак Д. Исследования на Волини // Археологические открытия 1984 г. - М., 1985. - С. 249-250; Кучинко М. Работы в с. Городец // Археологические открытия 1982 г. - М., 1984. - С. 28; Кучинко М. Работы экспедиции Луцкого пединститута // Археологические открытия 1984 г. - М., 1985. - С. 261; Кучинко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. - Луцьк, 1993; Прищепя Б. Раскопки Дорогобужа й Муравици // Археологические открытия 1984 г. - М., 1985; Прищепя Б. Дослідження дитинця літописного Дорогобужа // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 1992. - Вип. 2; Прищепя Б. Исследования древнерусских памятников в Ровенской области // Археологические открытия 1986 г. - М., 1987; Шеломенцев-Терский В. Новые данные о летописной Пересопнице // Археологические открытия 1984 г. - М., 1985.

давньоруських пам'яток, що дало змогу суттєво доповнити існуючу джерелознавчу базу якісно новими даними про житлове будівництво в зазначеному регіоні. Відповідно це дає змогу зробити порівняльний аналіз житлобудівництва на матеріалах листвинського городища.

Детальний опис та характеристику площ дитинця та посаду городища, де були розміщені будівлі, подано нижче.

Як засвідчили розкопки, контури напівземлянкових споруд або заглиблених господарських ям вдалось чітко виявити у вигляді темних шлям на фоні жовтої материкової поверхні. В досліджених об'єктах добре збереглися стіни, кути, іноді сходи (вхід у житло), підлога, ями від стовпів, що підтримували верхню частину житла - дах. Сторони земляних котлованів жител мали різну довжину. Іноді однакові розміри спостерігаються лише в протилежних сторонах. Майже всі напівземлянкові житла мали квадратну або прямокутну форму. Глибина заглиблень не перевищувала 1,3 м від материкової поверхні. В кожному житлі знаходилась піч-кам'янка різного стану збереження.

Стосовно залишків наземних споруд, які були побудовані на материковій поверхні, то іноді вдавалось виявити їхні контури, розміри та призначення. Виявлені на дитинці та посаді господарські ями, головню, мали округлу форму різної глибини.

РОЗКОПКИ НА ДИТИНЦІ

У горизонтальному плані площадка дитинця має опуклу форму із незначним пониженням в північно-східному напрямку. На окремих ділянках дитинця, особливо під північним краєм, чітко простежувались неглибокі впадини, як з'ясувалось пізніше, це були сліди від корчування дерев, що росли тут до початку 40-х років. В центральній дещо підвищеній і відносно рівній частині дитинця довгий час знаходилась ділянка поля, на якій вирощували хміль. Тут культурний шар було порушено ямами від стовпів, що підтримували хмільову рослину, щорічними оранками тощо.

У загальному на об'єкті культурний шар майже однорідний, насиченість якого в центральній частині становила 0,2-0,4 м, а по краях і особливо під валами збільшувалась до 0,5-0,6 м від рівня сучасної поверхні.

Безпосередньо під дерновим шаром був шар гумусу жовто-сірого кольору, який досягав глибини 0,4-0,6 м, тобто до материкової поверхні. В ньому, так само, як і на поверхні так і на кротовинах траплялись великі фрагменти гончарної кераміки, куски глиняної обмазки, каміння, кістки тварин. В поодиноких випадках тут знаходили речові знахідки різного призначення. Виявлений матеріал з культурного шару належить до періоду Київської держави і датовані X-XI ст. Крім того, у

шарі виявлено окремі крем'яні знаряддя праці, окремі фрагменти ліпної кераміки, які були принесені сюди випадково з поселень неолітичного часу, що навпроти городища.

За весь період розкопок на дитинці відкрито 2,2 тис.м, що становить 85% від загальної площі. Слід зауважити, що недослідженою частиною дитинця є невелика ділянка, покрита густим лісом та чагарником. У процесі розкопок виявлено 11 наземних та 9 напів-землянкових жител, ями господарського призначення та відкриті вогнища.

Житло №1 було в північно-східній частині дитинця за 9 м від підосви валу. На глибині 0,2 м від сучасної поверхні (рівень материка) виявлено велике скупчення каміння. При детальному розчищенні його виявилось, що північно-східна частина завалу становила майже прямий кут кам'яної стіни розміром 2,6 x 1,4 м, висотою 0,3-0,4 м, шириною 0,3 м. Поряд з цим розвалом виявлено окремі куски каміння. Майже в самому куті завалу на долівці було відкрите вогнище. Воно було побудоване з невеликих кам'яних плиток і зверху обмазане глиною на товщину 3 см. Черінь мав округлу форму діаметром 0,5 м. Серед завалу і особливо біля вогнища виявлено значну кількість гончарної кераміки (165 од.) та окремі знахідки - наконечник стріли, ніж, різець, ключ, два бронзові персні, бронзову проколку та бусину з сердоліку.

Житло №2. Інше подібне скупчення каміння було за 5 м на південь від попереднього. Розміри збереженої частини завалу стін становили 2,2 x 1,8 м, висотою 0,4 м і шириною 0,25 м. Він був побудований з великого та дрібного каміння. Майже по середині завалу виявлено сильно зруйноване вогнище. Воно, як і в житлі №1, було збудоване за цим же принципом. На жаль, точних його параметрів визначити не вдалось. Біля нього з південної сторони простежено невелике заглиблення овальної форми (0,5x0,3 м), заповнене золою де траплялися фрагменти кераміки. В процесі розчищення завалу виявлено фрагменти кераміки (96 од.), сокиру, два ножі.

Житло №3 було за 8 м на південь від попередніх споруд. Воно виявлене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Глибина земляного котловану житла становила 0,8 м від материкової поверхні. Розміри його сягали 3,2x3,3 м. Кути стінок заокруглені, прямовисті. Котлован був заповнений чорною землею, в якій зустрічались окремі куски каміння, глиняної обмазки та фрагменти горщиків (146 фр.). Крім цього, на долівці житла виявлено трубчастий циліндричний замок, ключ, кільце, долото, точильний кам'яний брусок і намистину з каменю.

Відсутність печі або вогнища може свідчити про те, що споруду використовували як підсобне приміщення в літній період.

Житло №4 розташоване за 20 м від попереднього житла. Тут виявлено скупчення каміння, що складало площадку Г-подібної форми. Довжина його по осі південь-північ становила 4,2 м, а захід-схід -2,9 м. Більша частина каміння мала плоску форму, товщиною 10-25 см. Серед завалу виділявся один камінь максимальних розмірів 62x50x 25 см.

На відстані 0,5 м від завалу на глибині 0,4 м від рівня материка виявлено яму округлої форми діаметром 0,8 м з рівним утрамбованим дном. Вона була заповнена темним гумусом. На її дні виявлено рештки горілих дерев'яних брусків, квадратної в плані форми та куски глиняної обмазки.

Під час розчищення каміння і ями віднайдено 361 фр. кераміки. Більша частина з них представлена вінцями та стінками посудин. На увагу заслуговують два денця з клеймами. Майже на дні споруди виявлено один фрагментований серп, ключ, три ножі, вудило і глиняне пряслице.

Житло №5 виявлене на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Воно мало прямокутну форму, розмірами 2,5x1,7 м, глибиною 0,83 м. Кути земляного котловану заокруглені, стінки злегка похилені до низу. Дно майже рівне. В північно-східному куті на висоті 0,3 м від дна простежувались сильно випалені смужки глини. На дні заглиблення в цьому місці були вуглики, попіл, куски глиняної обмазки. Все це разом наводить на думку, що це була сильно зруйнована піч з глини.

Виявлений тут матеріал складався в основному з фрагментів горщиків (108 од.). Інші речі представлені ножем, кресалами, сокирою, ключем. Оригінальною знахідкою є кістяний гребінець.

Житло №6. Виявлене північніше від попереднього житла на глибині 0,4-0,5 м від рівня сучасної поверхні. Його залишки мали вигляд завалу каміння прямокутної в плані форми довжиною 4,3 м, шириною 1,8 м і висотою 0,3 м. Каміні лежали майже на одному рівні по лінії північ-південь і складала суцільну стінку. Біля завалу з західної сторони розчищено вогнище відкритого типу. Його залишки простежуються у вигляді череня, який був на 15 см вище від материка. В житлі виявлено 26 фрагментів кераміки та декілька сильно пошкоджених залізних виробів невідомого призначення.

Значний інтерес становлять будівельні залишки, виявлені серед розвалу і вогнища. Це куски обпаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій. Складається враження, що скупчення каміння, глиняна обмазка і вогнище належали до однієї споруди.

Житло №7 було виявлене недалеко від попередньої споруди. Його заповнювала чорна земля, в якій виявлено окремі фрагменти обгорілих плах, а також значною кількістю великих кісток тварин. Розміри споруди

становили 2,4x1,9 м, глибина 0,8 м від стародавньої поверхні. Стінки прямовисні, дно рівне з незначним нахилом у східному напрямі. В північно-західному куті заглиблення, на самому дні, знаходилось обвуглене дерево округлої форми, діаметром 0,1 м, довжиною 0,6 м. В передній частині заглиблення виявлено фрагменти посудин (124 шт.), ключ, стрілу, чотири ножі, кістяну проколку, два кам'яних точила.

У 3 м від заповнення було відкрите вогнище, побудоване на материковій поверхні з невеликих кусків каміння, на яких стояв глиняний черень. Він мав округлу форму, діаметром 0,3-0,4 м, товщиною 4 см.

Житло №8 було за 17 м від західної сторони краю колодязя. На глибині 0,5 м виступала материкова глина, на якій чітко виділяється прямокутна чорна пляма розмірами 2,2x2,1 м. Після її розчистки, глибина її становила 0,4 м від материка, дно рівне, утрамбоване. Стінки майже прямовисні, кути злегка заокруглені. В заповненні виявлено 156 фрагментів кераміки, залізну сокиру, цвях, скобу, ніж та два шиферні пряслиця.

За 0,3 м від північно-західного кута котловану на рівні денної поверхні була сильно зруйнована глиняна піч. Від неї залишились невеликі борти стінок череня. Висота збереження частин стінок сягала 6-7 см. Окремі фрагменти стінок піч мала приблизно прямокутну форму. Товщина окремих частин череня 2-3,5 см. На зовнішній стороні чітко простежувались сліди від дерев'яного каркасу - прутиків, діаметром 4-7 см. Серед розвалу печі виявлено декілька фрагментів кераміки та один залізний ніж.

Житло №9 було за 8 м на південь від попереднього, заглиблене до 0,25 м від рівня давньої поверхні. В плані земляний котлован був майже квадратної (2,0x1,9 м) форми. Стінки споруди вертикальні, долівка рівна і добре утрамбована. Заповнення складалось з темно-сірого ґрунту, в якому були окремі куски каміння та невеликі кусочки глиняної обмазки. Розміри плоских каменів коливались від 10 до 28 см, товщиною - 4-7 см. Напевне, це були залишки фундаменту з дерев'яною конструкцією стін. У заповненні виявлено 127 фрагментів кераміки, два ножі, дужку від відра, уламки серпа і коси, два пряслиця, кам'яні бруски і кістяну проколку.

За 0,8 м на схід під споруди було зруйнована глиняна піч. Від печі збереглась незначна частина фрагментів череня та декілька уламків глиняних стінок у формі валиків. Тут серед завалу печі виявлено окремі уламки кераміки. Піч була збудована на дерев'яному каркасі. Його сліди чітко простежувались на зовнішній стороні череня, який був вимощений на материк. Очевидно вище описана споруда і піч утворювали єдиний

господарський комплекс, що функціонував, можливо, тільки в літній період. На користь такого припущення свідчить відсутність опалювальної споруди в ній.

Житло №10 дещо відрізнялося від попереднього і було за 8 м південніше нього, заглиблене в материк на 0,3 м та мало розміри 2,2х2 м. Земляні стінки - майже вертикальні, кути - злегка заокруглені. В заповненні виявлено камінці плоскої форми, 211 фрагментів кераміки та інші вироби - наконечник стріли, вудило, три залізних проколки, три фрагментовані ножі, кам'яне точило, чотири цвяхи, дві скоби, двірну завісу, ключ та замок.

Житло №11 було за 12 м на південь від в'їзду на дитинець, виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Його розміри становили 4,2х3,5 м, глибина 1,2 м від рівня материка. Стінки земляного котловану були майже вертикальні, дно рівне. У північному куті споруди був розвал печі-кам'янки, що зберігся до висоти 0,4 м. Піч була побудована на долівці споруди з каміння різних розмірів. Черінь печі мав округлу форму діаметром 0,8 м, товщина 3-4 см. В процесі розчищення споруди виявлено 56 фрагментів кераміки і більше сотні кісток свійських та диких тварин, окремі частини рогів, чотирнадцять кістяних проколок, чотири кам'яних точила, кістяну ручку.

На підставі виявленого тут матеріалу та предметів з кістки можна сказати, що це була майстерня для виготовлення кістяних проколок.

Житло №12 розташоване ближче до стародавнього колодязя. Його контури виявлено на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні, вони становили 3,8х2,7 м при глибині 0,8 м від поверхні материка. Кути споруди дещо заокруглені, стінки вертикальні, дно рівне і добре утрамбоване. На долівці, біля північної сторони житла, знаходились залишки сильно зруйнованої печі-кам'янки, в т.ч. й невеликі фрагменти череня, зі слідами відбитих прутиків від дерев'яного каркасу з зовнішньої сторони.

У південно-західному куті житла знаходився вхід у споруду у вигляді материкового виступу, який понижувався від верхнього рівня споруди на 0,3 м. В заповненні котловану виявлено значну кількість кераміки (184 фр.), два ножі, кістяні проколки, точило.

Житло №13 було за 10 м на північ від попереднього. Його розміри становили 3,0х3,7 м і глибиною 0,9 м від рівня давньої поверхні. Біля північно-західного кута житла знаходились фрагменти глиняної печі у вигляді стінок та окремих кусків череня. Їх висота досягала 12-15 см. У формі вона мала прямокутну форму. Безперечно, що глиняну піч побудовано біля житла і, напевне, її використовували переважно в літній період. Вхід у житло був з північно-західної сторони.

Біля споруди виявлено залізний наральник, а в самому житлі - значну кількість кераміки (146 фр.), кісток, роги оленя. Предмети побутового призначення представлені тут дужкою від відра, сверлом, кам'яним точилом.

Житло №14 розташоване за 4 м на північ від попереднього. Розміри споруди становили 2,2x1,9 м, при незначній глибині - 0,2 м від рівня давньої поверхні. Складається враження, що вона була в стадії будівництва або призначалась для господарських цілей. Виявлений матеріал складався з декількох фрагментів (8 од.) кераміки, трьох цвяхів та одного кресала.

Житло №15 було за 8 м на північ від ж. №1. Споруда мала видовжену форму 4,0x1,6 м і заглиблена в материк до 0,3 м. Стінки земляного котловану майже вертикальні, кути - злегка заокруглені. Як і в попередній споруді, вогнища чи печі тут не зафіксовано. В заповненні об'єкта виявлено 80 фрагментів кераміки, залізну пряжку, кресало, шиферне пряслице та гостроконечний предмет.

Поряд, за 6 м на південь від споруди, на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні розчищено скупчення каменів, яке воно мало прямокутну форму розмірами 2,9x1,9 м і товщиною 10-15 см. Серед каміння виявлено декілька фрагментів кераміки.

Житло №16 було за 3 м від попереднього. Його розміри становили 6,4x2,0 м, і глибиною 0,3 м від рівня давньої поверхні. Майже посередині споруди знаходились три масивні округлі камені, діаметром 0,4x0,6 м. В споруді віднайдено 167 фрагментів кераміки та вістря сулиці.

Житло №17 розташоване за 30 м на захід від житла №16. Воно було виявлене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Його розміри становили 3,9x3,2 м та глибиною 0,5 м від рівня давньої поверхні. В східній частині житла був вхід, який понижувався до 0,27 м від рівня виявлення. Майже на долівці, посередині житла, простежувалась яма округлої форми, діаметром 1,7 м та глибиною 0,25 м нижче рівня долівки. В заповненні земляного котловану виявлено близько 300 фрагментів кераміки, ніж, фрагмент обруча від відра, кістяну проколку, точило, каміння, обмазку та кістки. В ямі виявлено 62 уламки кераміки, обмазку, кістки тварин.

Недалеко від північно-західного кута житла, на рівні давньої поверхні була глиняна піч підквадратної форми, розміром 80x75 см. Черінь печі був побудований з плоских кусків каміння і обмазаний зверху глиною (товщ. 3-5 см). Серед розвалу печі виявлено 61 фрагмент кераміки та кам'яний брусок.

Житло №18 виявлено за 7 м на захід від попереднього. На материковій поверхні чітко вимальовувалась чорна пляма квадратної

форми розмірами 3,0x2,9 м. Глибина напівземлянки сягала 0,85 м від материкової поверхні. Стінки житла - вертикальні, кути - заокруглені. Дно рівне, утрамбоване. Піч була в північному куті житла; побудована з невеликих кусків каміння і мала півкруглу форму. Стінки її збереженої частини досягали 0,2 м висоти від долівки житла. Черинь був округлої форми, діаметром 0,4 м і товщиною 3-4 см. На ньому виявлено скупчення попелу та невеликі куски горілого дерева. Вхід у житло був навпроти печі і вирізаний в материку на глибину 0,3 м від давньої поверхні.

Під час дослідження житла виявлено 163 фрагменти кераміки, які здебільшого знаходились в нижній його частині, а також невеликі куски каміння з слідами обпалу, що належали, напевне, до верхнього каркасу печі. В житлі виявлено речі побутового та виробничого призначення: стамеску, цвях, ніж, шиловидну стрілку, пробійник, поясну пряжку, обруч від дерев'яного відра, кільце, шиферне пряслице, кам'яне точило та кості тварин.

Біля входу у житло знайдено ніж, цвях та кам'яний брусок.

Житло №19 виявлено за 16 м на півден. від попереднього. Його залишки представлені суцільним завалом обмазки до глибини 0,2-0,3 м від рівня сучасної поверхні. Цей завал довжиною 2,7 м та шириною 1,5-2,4 м був витягнутий з півдня на північ. Біля західного кута споруди, на материковій поверхні, знаходились три плоских масивних камені, розмірами 32x43x19 см. Можливо, вони склали частину наземного фундаменту споруди. Обмазка була сильно роздріблена і розпорошена. Підлога під обмазкою земляна, місцями добре утрамбована.

Під час розчищення завалу виявлено близько 120 фрагментів кераміки (стінки та вінця кухонних горщиків). Серед інших знахідок слід виділити бронзовий браслет, фрагмент сокири, світець, напильник, фрагмент кресала, дві стрілки, фрагмент коси, ніж, пряжку та дверний гачок. Опалювального пристрою у споруді не виявлено. Вогнище відкритого типу було за 2 м на південь від завалу. Воно мало округлу форму діаметром 0,7 м, вимощене на материковій поверхні. Черинь вогнища був частково пошкоджений і досягав товщини 3-5 см. На його поверхні виявлено декілька фрагментів кераміки та довге сверло з обломаним кінцем. Ймовірно, це вогнище відносилось до описаної вище споруди і входило в єдиний господарський комплекс.

Житло №20 було за 10 м від попереднього. Від нього зберігся невеликий відрізок кам'яної кладки, котра була вимощена з невеликих плоских каменів. Висота збереженої частини досягала 0,3-0,4 м від материкової поверхні. Поряд виявлено ще три подібних кладки. Аналізуючи ці розвали каміння можна сказати, що це були залишки

нижньої частини наземної споруди, приблизними розмірами 4x4 м. У житлі було знайдено три цвяхи, дверну петлю, гачок (ймовірно деталі від дверей), фрагменти кераміки (42 екз.), два мідних кільця, два ножі, наконечники стріл, кресало, шиферне пряслице, уламок обруча, кістяну проколку. На увагу заслуговує виявлений на долівці житла цілий невеликий горщик висотою 10 см, діаметром вінець 6 см, горловини - 8 см. Верхня частина горщика прикрашена врізним вузьким орнаментом, у вигляді прямих паралельних ліній.

Недалеко від цього завалу каміння знаходилась глиняна піч округлої форми діаметром 97 см і товщиною череня 3 см. На його поверхні був тонкий прошарок попелу та окремі кусочки вугликів. Серед знахідок з цієї печі треба назвати декілька фрагментів кераміки, залізний ніж, кістяну проколку. Безперечно ця піч відкритого типу належала до вище описаного житла.

РОЗКОПКИ НА ПОСАДІ

За 30 м на захід від дитинця був посад, відділений порівняно глибоким ровом та валом. Його загальна площа становила близько 4 тис. м². Місцевість, де він розташований, овальна і схилена до протилежних країв обох ярів, внаслідок чого під час дощу часто змивається і руйнується культурний шар пам'ятки. В 1975 р. на краях посаду були побудовані захисні земляні дамби. В результаті цих робіт значна частина посаду була зруйнована.

Товщина культурного шару посаду становить 0,3-0,4 м. Найбільше насиченість культурними залишками спостерігається у верхній частині посаду, яка значно менше руйнувалася. На поверхні ґрунту трапляються фрагменти кераміки, окремі знахідки кусків глиняної обмазки, каміння, кістки та поодинокі знахідки. На дослідженій площі виявлено 22 заглиблених житла, ряд ям господарського призначення та відкриті вогнища.

Житло №1 було за 3 м від краю рову з правої сторони другого оборонного валу. Його земляний котлован прямокутної форми 3,95x3,0 м і глибиною 0,85 м від давньої поверхні. Напівземлянка була заповнена чорною, сильно гумусованою землею, в якій знаходились окремі куски глиняної обмазки та каміння.

Біля південно-західної стінки знаходилось доволі велике скупчення кусків каміння. Поміж ними залягали прошарки чорної землі з великою кількістю дрібненьких вугликів та кусків глиняної обмазки. Деякі камені були покриті тонким шаром чорної сажі. Серед цього розвалу знаходяться численні фрагменти горщиків. Усе це дає підстави розглядати його як залишки зруйнованої печі-кам'янки. Привертає увагу відсутність будь-яких слідів череня. Перед піччю, приблизно по середині житла, знаходилась округла за формою і бочкоподібна в розрізі яма. Її розміри

становили 1,3x1,2 м, глибина - 1,1 м від рівня долівки. Об'єкт заповнений темною землею, змішаною з попелом. В ньому було виявлено близько 40 фрагментів кераміки, два ножі та фрагмент обруча.

У процесі розчистки долівки не простежено ям від стовпців, що підтримували покрівлю житла та входу до нього. Ця обставина попередньо свідчить про зрубну конструкцію стін житла. Спостереження, зроблені в процесі дослідження споруди, дають підстави думати, що житло не було знищене раптово, а покинуте в спокійній обстановці. Тут виявлено 178 фрагментів кераміки, три кістяні проколки та голку і уламок залізного серпа. За 3 м від споруди віднайдено чересло, яке, напевне, належало власнику цього житла.

Житло №2. Під час обстеження південної частини посаду в стінці яру виявлено зруйновану житлову споруду. Її залишки простежувались у вигляді темного прямокутного заповнення. Довжина збереженої частини споруди - 2,9 м, ширина - 1,3 м і глибина - 1,1 м від рівня поверхні материка. У південному куті житла, майже на його долівці, були шматки обпаленого каміння зі слідами чорної сажі, що засвідчує наявність печі-кам'янки. В придонній частині виявлено близько трьох десятків фрагментів посудин, бронзове кільце та скляну з очкоподібним орнаментом намистину темно-синього кольору.

Житло №3 було за 15 м на південь від житла №1. Його земляний котлован мав прямокутну форму розмірами 3,3x2,7 м і глибиною 1,1 м. Стінки майже вертикальні, долівка рівна. Нижня частина споруди була заповнена землею темного кольору разом з кусками дрібних вугликів і глиняної обмазки. В північному куті виявлено залишки печі-кам'янки, задня сторона якої безпосередньо прилягала до кута житла. На долівці, навколо розвалу залягав товстий шар попелу, перемішаного з вугликами. Слідів череня не простежено. У східному куті був вирізаний у материк ухід. В завалі опалювальної споруди та на долівці житла виявлено близько 400 фрагментів кераміки, а навпроти печі - залізний ніж та дві кістяні проколки. Безпосередньо біля північної сторони житла була яма овальної форми, розмірами 1,9x0,9 м і глибиною 0,2 м. Її заповнення складалося з чорнозему, вугликів та глиняної обмазки. Тут виявлено близько 90 фрагментів кераміки у тому числі 27 вінець і 9 денець. Біля західної сторони житла знаходилась ще одна яма овальної форми (1,2x0,9 м), яка була заглиблена до 0,4 м в материк. На її дні знайдено 20 фрагментів кераміки та кістки тварин.

Житло №4 було за 6 м на південь від попереднього. Її розміри становили 5,0x3,1 м, глибина до 1 м щодо рівня материка. Стінки земляного котловану вертикальні, долівка рівна. Яма була заповнена темним гумусом з включенням дрібної глиняної обмазки. В нижній

частині заповнення траплялись шматки залізного шлаку. У західному куті розчищено розвал печі у вигляді скупчення невеликих кусків каміння, більша частина якого була обпалена з одного боку. Низ печі зберігся добре, що дає змогу відтворити її форму. Висота збереженої частини становить 0,2-0,3 м і мала округлу форму, розміром 1,1x1,2 м. Під скупченням каміння розчищено глиняний черінь, товщиною 3 см.

Ще одне вогнище виявлено у північному куті житла. Його черінь був вимощений на материковому виступі, висотою 0,4 м від долівки і мав округлу форму, діаметром 0,8 м і товщиною 4 см. На поверхні було декілька фрагментів посуду та відходи металургійного виробництва - шлаки. Це дає підстави вважати описану споруду житлом ремісника-металургійника. Речові знахідки житла представлені 138 фрагментами кераміки, 2 залізними ножами та 2 кістяними проколками.

Житло №5 було за 6 м на захід від попереднього. Його розміри становили 3,1x2,7 м, глибина 1 м. Стінки земляного котловану прямовисні, долівка рівна і добре утрамбована. Заповнення таке ж саме як і у попередніх житлах. У північному куті на долівці була сильно зруйнована піч, збудована з кусків каміння, між якими залягали прошарки землі та лесу із значною частиною дрібних вугликів та окремих кусків глиняної обмазки. Частина каміння із розвалу печі покрита з однієї сторони шаром чорної сажі і сильно обпалена. Очевидно, вони й склали внутрішню частину купола печі. Під розвалом каменів виявлено глиняний черінь округлої форми, діаметром 0,4 м. Він був на 2-3 см вище долівки і був підмазаний глиною, товщиною 2-4 см. У східному куті житла виявлено сліди входу, аналогічні до житла №3.

Серед розвалу печі та в заповненні житла віднайдено дуже фрагментовану кераміку (85 екз.), три залізні ножі, уламок серпа, кістяну проколку, кістки тварин.

Житло №6 було від попереднього за 16 м на захід. Його заглиблена частина мала прямокутну форму, розміром 3,2x2,5 м і глибиною 0,9 м. Материкові стінки прямовисні, долівка рівна. Споруда була заповнена чорною, насиченою органічними рештками землею, з великою кількістю дрібних вугликів. У північному куті житла розчищено розвал печі-кам'янки. Розміри її становили 1,1x1,3 м, висота - 0,4 м від рівня долівки житла. Черенем печі слугувала материкова долівка, підмазана тонким шаром глини, діаметром 0,4 м і товщиною 3 см. На ньому залягав тонкий шар попелу, на якому лежали 16 фрагментів горщиків. Більшість з них склали вінця та денця. Навпроти челюстей печі знаходилась передпічна яма, заглиблена на 0,25 м в долівку житла і заповнена сажею та дрібними вугликами.

У нижній частині заповнення та на долівці житла виявлено

близько 300 фрагментів кераміки. З'ясовано, що вони належали до 18 різних за формою посудин-горщиків. Крім того, тут виявлено ніж, поясну пряжку, ключ, три кістяні проколки, глиняне пряслице і малу посудину прямокутної форми, виготовлену з каменю.

За 2 м на схід від житла виявлено яму овальної форми, розмірами 1,1x0,4 м і глибиною 0,2 м від рівня материкової поверхні. Її стінки похилі до низу, дно рівне. В заповненні виявлено 73 фрагменти кераміки та кістки тварин.

Ще два подібні заглиблення, які були одне біля одного, виявлено майже на однаковій відстані між житлами № 5 та 6. Одне з них мало майже округлу форму, діаметром 0,6 м і глибиною 0,2 м. Інше - мало овальну форму (1,0x0,7 м) і також заглиблене в материк до 0,2 м. В обох ямах виявлено близько 60 фрагментів кераміки, а в останній - ще й кістки вівці.

Житло №7 розташоване за 10 м на південь від житла №5. Воно було приблизно квадратної форми, розмірами 2,8x2,7 м. Його глибина сягала 0,9 м від рівня материкової поверхні. Стінки земляного котловану вертикальні, дно рівне, добре утрамбоване. Під час розчистки житла в західному куті виявлено розвал каміння, який давав уявлення про те, що це піч. Однак, після розчищення котловану вдалось з'ясувати, що це був завал, який не мав безпосереднього відношення до печі. Куски каміння могли бути скинуті в житло коли воно було зруйноване. Розвал каміння сягав глибини 0,4 м від рівня виявлення контурів споруди. До цієї ж глибини воно було заповнене чорним гумусом із значною кількістю фрагментованої кераміки і дрібними кусочками вугликів. З глибини 0,4 м до долівки воно було заповнене глинисто-темною землею з вугликами. На дні і в заповненні зустрічались більші фрагменти кераміки. В східному куті житла розчищено стовпову яму, діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м. В північному куті виявлено залишки печі, побудованої з великих кусків каміння (0,4-0,6 м). Розвал печі зберігся на висоту 0,8 м від долівки житла. Ліпше збережена нижня частина печі мала округлу форму. Черинь печі знаходився майже на долівці житла. Він був округлої форми, діаметром 0,4 м, товщиною 3 см, добре обпалений. Між камінням знайдено глиняне пряслице і фрагменти кераміки, які належали трьом посудинам.

На долівці, у північно-східному куті, розчищено невелике вогнище, діаметром 0,3 м. Над ним у стінці, на висоті 0,4 м, простежено обгоріле дерево довжиною 0,4 м та діаметром 14 см. Можна припустити, що воно входило в інтер'єр житла. Виявлений матеріал представлений 138 фрагментами кераміки, одним цілим горщиком, двома ножами, трьома кістяними проколками.

За 3 м на схід від цього житла розчищено яму овальної форми. Її стінки виявились злегка звужені до низу, дно - рівне. Розміри її становили 0,9x0,7 м і глибиною 0,2 м. Матеріал, виявлений у ямі, складався з 18 фрагментів кераміки та кістяної проколки.

На відстані 12 м від попередньої ями розчищено ще одну яму округлої форми, діаметром 1,1 м та глибиною 1,3 м від рівня материка. Вона мала прямовисні стінки і рівне дно. Заповнення складалося із глинистого ґрунту, в якому знайдено близько 60 фрагментів кераміки (здебільшого стінок посудин), кістки тварин та птахів. З розкопаних на посаді поза межами споруд ця яма була найглибшою.

Житло №8 виявлене в південній частині посаду в стінці яру. Воно знаходилось за 15 м від краю насипу дамби. На місці виявлення житла був закладений невеликий розкоп. Земляний котлован, глибиною 1,1 м і збереженими розмірами 3,2x1,2-? м був заповнений гумусною землею з дрібними кусочками каміння. Залишки печі простежити не вдалось, хоча, ймовірно, що вона була побудована саме в тій частині житла, яке обвалилось внаслідок зсування стінок яру. Під час розчистки житла виявлено 10 фрагментів кераміки.

Житло №9 було на відстані 6 м на південь від ж. №6. В плані воно мало прямокутну форму, розмірами 3,1x4,2 м і глибиною 1,1 м. Земляні стінки вертикальні, долівка досить рівна. Заповнення представлене чорною гумусованою землею, в якій знаходились дрібні кусочки вугликів, глиняна обмазка, камінці. Від рівня материкової поверхні і до долівки житла (в різних місцях, а найбільше в північному куті) були великі куски каміння. Частина з них була добре обпалені і мала червоно-бурий колір. Пізніше вдалося встановити, що це був розвал печі-кам'янки. Основа печі збереглась на висоту 0,3 м від рівня долівки. Черинь був майже округлої форми, діаметром 0,9 м. Він побудований з глини і добре обпалений. Його товщина сягала 4 см. Біля печі і на черені виявлено близько 45 фрагментів кераміки, які судячи з вінець, належали до восьми посудин. У західному куті житла знаходилась округла стовпова яма, діаметром 0,2 м, тоді як в інших кутах їх не було виявлено. В житлі, крім кераміки (186 фр.) знайдено три ножі, наконечник стріли, три шиферних пряслиця, один точильний брусок.

За три метри на схід від цього житла простежено господарську яму, котра мала округлу форму, діаметром 1,2 м і глибиною 0,4 м. Стінки її злегка звужені до низу, дно рівне. Вона була заповнена глинистою землею темно-сірого кольору. В процесі розчищення в ній знайдено 43 фрагменти кераміки, один ніж і кістки тварин.

Житло №10 виявлене за 6 м на захід від житла №1. Воно мало майже прямокутну форму, розмірами 3,0x1,8 м. Глибина земляного

котловану - 0,8 м. Кути стінок житла заокруглені, дно рівне. В північному куті виявлено розвал печі-кам'янки, який досягав висоти 0,6 м. Нижня частина печі у непорушному стані (у вигляді масивних обгорілих каменів) з однієї сторони мала округлу форму, діаметром 0,4 м. Цей самий розмір та форму мав черінь печі, підмазаний глиняним розчином на долівці до товщини 4 см. Серед розвалу печі та на його черені виявлено 60 фрагментів кераміки, два шиферних пряслиця, ніж, кістяну проколку.

Майже по середині житла знаходилась яма округлої форми діаметром 0,6 м, глибиною 0,9 м. Вона була заповнена темно-бурою землею перемішаною з попелом та дрібними вугликами. Тут виявлено фрагменти кераміки (300 од.), обруч, кістяну проколку, шиферне пряслице, наконечник стріли.

У південно-східному куті житла, навпроти печі, розташовувався вхід. Він, як і в попередньому житлі, був вирізаний в материкау на 0,4 м нижче від материкової поверхні.

Поблизу нього (з зовнішньої сторони) виявлено вогнище овальної форми, яке було побудоване з невеликих камінців (10x15x20 см). Біля північної стінки житла була господарська яма округлої форми діаметром 1,6 м. Глибина її становила 1,1 м від рівня давньої поверхні. Дно та стінки ями були облицьовані плоскими кам'яними плитами. В її заповненні виявлено близько 50 фрагментів кераміки, куски глиняної обмазки та кістки тварин. Заслужує на увагу знайдений в ямі цілий горщик, висотою 20 см, діаметром вінець 11 см і дна - 7,5 см.

Житло №11 було за 6 м на південний схід від житла №7. За своїми розмірами воно значно перевищувало попередні житла. Розміри його становили 4,9x3,3 м, глибиною 1,1 м. Всі кути земляного котловану заокруглені, стінки прямовисні, дно рівне і добре утрамбоване. В північному куті було велике скупчення каменів від печі-кам'янки. Нижня її частина збереглась до висоти 0,6 м. Вона була побудована з масивного каміння, з внутрішньої сторони якого простежено сліди від вогню. Під розвалом печі на долівці розчищено черінь, округлої в плані форми, діаметром 0,8 м. У південному куті (0,3 м нижче від рівня виявлення житла) простежено вхід у вигляді материкового виступу.

У заповненні виявлено значну кількість кераміки (127 шт.), а також кості і роги свійських та диких тварин (170 шт.). Серед остелогічного матеріалу траплялись заготовки та вироби побутового характеру. Найбільшу кількість становлять проколки та заготовки до них: шість проколок та сім заготовок, голка, низка розпилених кісток тощо. На долівці житла віднайдено два кам'яних бруски для заточування гостроконечних предметів. Цікавою знахідкою є залізний ніж з кістяною орнаментованою ручкою. Отримані матеріали дають підстави

твердити, що ця споруда використовувалась не тільки як житло, а й відіграла роль костерісної майстерні.

Житло №12 розташоване за 8 м на захід від попередньої споруди. Воно мало майже прямокутну форму, розмірами 2,6х2,5 м і було заглиблене до 1,1 м в материк. Кути земляного котловану заокруглені, стінки вертикальні, дно досить утрамбоване. У північному куті житла знаходився розвал печі-кам'янки. Її купол обвалився, стінки збереглися до висоти 0,3 м від рівня долівки. Піч мала округлу форму, з діаметром череня 0,6 м і товщиною 3-4 см. Вхід - знаходився у східному куті. На долівці споруди, під розвалом та на черені печі виявлено 186 фрагментів кераміки. Крім цього, тут віднайдено три кістяні проколки і два ножі.

Поряд з житлом, на відстані 4 м від нього, виявлено залишки глиняної печі. Її розвал був на площі близько 3 м. Визначити розміри та її форму не вдалось унаслідок сильного руйнування. Окремі шматки череня в непорушному стані були на материковій поверхні. Товщина глиняної вимостки - 3-4 см. Серед цього розвалу виявлено фрагменти стінок печі. Їх висота досягала 8-10 см, а товщина - 3-4 см.

Житло №13 розташоване за 60 м на південь від розриву другого оборонного валу. Це - напівземлянка, що була врзана в материк до 1,1 м від рівня виявлення. Її розміри - 3,5 м довжини і 2,5 м ширини. У північній частині житла в куті розчищено розвал печі-кам'янки. Піч зруйнована майже до основи. Черінь, товщиною 3-4 см, був вимощений на рівні долівки. Форма його округла, діаметром 0,45 м. Біля нього лежали досить великі камені, з яких складена нижня частина печі. Вхід у житло був у протилежному куті. Він понижувався у материк на 0,3 м від рівня виявлення споруди.

У заповненні земляного котловану виявлено 62 фрагменти посуду, аналогічних з попередніх жител. Тут також вдалось віднайти два ножі, кістяну проколку, шиферне пряслице і два точильних бруски.

Житло №14 було побудоване за 7 м на захід від попереднього. Від нього зберігся земляний котлован чотирикутної форми, орієнтований кутами за сторонами світу, з розмірами стін 3,2х3,3 м і глибиною 0,9 м від давньої поверхні. Вертикальні стінки вирізані в материку, долівка рівна, злегка нахилена на схід і добре утрамбована. У східному куті була піч-кам'янка, стан збереження якої був значно ліпший, ніж у попередніх житлах. Її стінки складені з великих кам'яних плит поставлених "на ребро", висотою до 0,5 м. Верхня частина печі зруйнована. Каміння утворювало завал в центральній частині споруди. Черінь округлої форми, діаметром 0,4 і товщиною 3-4 см виявлено на рівні долівки. Навпроти печі простежено передпічну яму овальної форми. Вона була заповнена золою та дрібними вугликами. Вхід у житло був у західному його куті.

У заповненні котловану віднайдено значну кількість фрагментів горщиків (258 шт.), долото, ніж, пряжку, три кістяних проколки, три шиферні пряслиця, кам'яний тигель і підкову.

Житло №15 було за 14 м на захід від житла №14. Воно мало прямокутну форму розмірами 3,8x2,3 м. Нижня частина споруди заглиблена в материк до 1,1 м. Кути злегка заокруглені, стінки прямовисні, дно рівне. В північному куті простежено розвал печі-кам'янки. Черинь вимощений майже на долівці. Він був підмазаний глиною поверх каменів. Вхід знаходився у східному куті. Речові знахідки представлені 62 фрагментами кераміки, двома ножами, двома точильними брусками, шиферним пряслицем. Недалеко від житла виявлено округлу яму діаметром 0,8 м та глибиною 1,1 м, в якій знайдено уламки кераміки.

Житла №16 та 17 розташовувались на незначній відстані від житла №15. Проте за деякими деталями побудови вони відрізняються від попередніх. Це стосується передусім до житла №16. Розміри котловану становили 4,3x3,4 м, глибина 0,9 м від поверхні материка. Стінки вертикальні, лише в нижній частині трохи звужені. Долівка житла мала незначний нахил на схід. В північно-західному куті, на материковому виступі, виявлено черинь діаметром 0,8 м і товщиною 6 см. По всій довжині західної особливо південно-західної сторін стінок житла чітко простежено сліди пожегу у вигляді сильно обпаленої материкової глини. В південно-східному куті виявлено вхід у вигляді невеликого виступу. У заповненні і на долівці споруди виявлено 86 фрагментів кераміки, залізне чересло, окуття дерев'яної лопати, три ножі, уламок серпа, дві кістяні проколки, кістяний псалій і кам'яний брусок. До оригінальних знахідок слід віднести срібну вушну підвіску.

Житло №17 знаходилося за 9 м на південь від житла №15. Розміри його сягали 4,4x2,9 м. Глибина земляного котловану в різних частинах площі неоднакова: в північній частині - 0,14 м, а в центральній і в південній - відповідно 0,25 та 0,35 м від рівня материка. Іншими словами долівка житла була нахилена з півночі на південь. В споруді не було вогнища або печі. Складається враження, що ця споруда була в стані будівництва або призначалась для інших цілей. В заповненні котловану і в його оточенні виявлено значну кількість фрагментів кераміки (347 шт.), два шиферні пряслиця, дві кістяні проколки, залізну дужку від відра, точильний брусок. А в одному метрі від житла на материковій поверхні знайдено пошкоджену бронзову підвіску-лунницю.

Житло №18 розташоване за 12 м на південний схід від житла №6. Його контури, прямокутної в плані форми розмірами 3,2x2,2 м і

глибиною 1 м, чітко простежувалися на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Стінки прямі, кути злегка заокруглені, дно майже рівне і добре утрамбоване. В північно-західному куті знаходилась зруйнована піч-кам'янка. Висота збереженої частини становила 0,4 м. У протилежному куті від неї був вхід. У заповненні і на долівці віднайдено 362 фрагменти кераміки, ніж, стрілку, дужку від відра, ключ і кам'яне точило.

Житло №19 було розташоване за 23 м на захід від попереднього. Розміри земляного котловану сягали 3,3 м довжини, 2,7 м ширини та 1 м глибини. Піч-кам'янка розміщена в північному куті. Вона побудована з кусків каміння. Верхня частина печі була завалена. Глиняний черінь, діаметром 0,4 м виявлено на рівні долівки. Навпроти челюстів печі, на відстані 0,5 м, була округла яма діаметром 0,8 м та глибиною 0,9 м. В котловані житла, печі та заповненні ями віднайдено значну кількість кераміки (245 фр.), ключ, пряжку, цвях, вудило, стрілку і скобу.

Житло №20 прямокутної в плані форми розмірами земляного котловану 3,8x2,9 м і глибиною 1,1 м від материка, знаходилось за 10 м на захід від ж. №18. Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. В північному куті житла знаходився розвал печі-кам'янки. Під ним, майже на долівці, виявлено черінь округлої форми, діаметром 0,6 м і товщиною 2-3 см. Навпроти устя печі простежено вхід, який був понижений на 0,4 м від верхнього рівня стінки. В житлі виявлено біля сотні фрагментів кераміки та два ножі. Недалеко біля північної сторони стінки житла була яма овальної форми. Глибина її сягала 0,6 м від давньої поверхні. В заповненні віднайдено декілька уламків кераміки, кістки тварин, вуглики.

У південній частині посаду на краю яру виявлено дві частково зруйновані напівземлянки.

Житло №21 було розмірами стін котловану 3,0x3,2 м і глибиною 0,8 м від рівня сучасної поверхні. Його материкові стінки були вертикальні, долівка рівна добре утрамбована. У північному куті на долівці зберігся розвал печі-кам'янки заввишки до 0,3 м. Під розвалом печі розчищено округлої форми черінь діаметром 0,6 м. Челюсті печі були повернуті до середин житла. Поруч з пічкою виявлено яму овальної форми, розмірами 0,3x0,5 м, глибиною 0,2 м від рівня долівки житла. У житлі виявлено 18 фрагментів кераміки, 9 кістяних проколов, кістяну ручку від ножа, 6 кістяних заготовок, роги та кістки диких тварин, а також два масивних залізних ножі. Все це свідчить про виробничий характер житла. Ремісник, який проживав у ньому, виготовляв кістяні знаряддя праці, в т.ч. й проколки.

Житло №22 виявлено неподалік на глибині 3,7 м під насипом дамби, що була побудована всередині 70-х років минулого століття для

затримання стічних вод з площі посаду. Розміри його становили 1,3x0,7 м при глибині 0,8 м від рівня материка. На дні житла виявлено каміння від печі, під розвалом яких був пошкоджений черінь. Тут віднайдено фрагменти кераміки, два ножі, глиняне пряслице, наконечник стріли, уламок бронзового браслета, точильний камінь.

Досліджені житлові та господарські споруди дають уявлення про характер житлобудівництва в зазначений час. Основним і практично майже єдиним будівельним матеріалом для спорудження стін, каркасу даху і обладнання внутрішнього інтер'єру було дерево. Його отримували з лісових масивів, що знаходились довкола городища. Залишки глинобитних стінок трапляються зрідка. Із зовнішньої сторони дерев'яні стіни підсипались землею на незначну висоту. Водночас, глину використовували, як звичайно, при будівництві глиняних та кам'яних печей.

Камінь, як будівельний матеріал, застосовували під час спорудження невеликих фундаментів наземних споруд, будівництва печей-кам'янок та облицювання ям господарського призначення.

Отже, багаторічні дослідження на Листвинському городищі дають змогу підсумувати зібраний матеріал, дати характеристику житловому будівництву в цілому, у тім числі й планувальній структурі та визначити його роль та місце в загальному розвитку житла в Київській державі.

Виявлені житлово-ремісничі та інші споруди належать до двох різних конструктивних типів: напівземлянкові та наземні житла. Більше всього було напівземлянкових жител на посаді (22) та дитинці (6). Напівземлянкові житла представлені однокамерними прямокутними приміщеннями, протилежні сторони яких були рівні по довжині. В більшості випадків вони були заглиблені в материкову основу до 0,8-1,1 м. При побудові такого житла значно економили будівельний матеріал у вигляді дерева, каміння та глини. Чеський археолог Й.Плейнерова виконала натуральну реконструкцію одного з подібних жител і прийшла до висновку, що середня температура у ньому в зимові місяці становила 13 - 18°C.

Отже, від напівземлянкових споруд майже повністю збереглась лише та частина, яка була заглиблена в материк. Однак цих матеріалів явно недостатньо для повної його реконструкції. Одні деталі їх влаштування можуть бути визначені з достатньою точністю, а про інші доводиться говорити приблизно.

За характеристиками житла можна поділити на три підгрупи, що різняться між собою розмірами. До першої підгрупи належать житла, площа яких сягає від 3,8 до 7,5 м² (№ 7, 8, 10, 12 - посад, № 5, 7, 8 - дитинець). Вони заглиблені в материк до 0,9-1,1 м. Як звичайно,

протилежні сторони стінок досягали 3,2x1,3 м, а в одному випадку 3,2x1,8 м. До другої підгрупи належала значно більша частина жител, які по площі перевищували попередні. Площа їх дорівнювала 9-13 м². (№ 1, 3, 5, 6, 9, 13-15, 17, 19, 20 - посад, № 3, 11, 14 - дитинець). Заглиблення майже аналогічне до попередніх жител. Довжина протилежних стінок досягала від 3,1 до 4,2 м. Винятком є споруда №17 (посад), глибина якої в різних частинах становила 0,14-0,35 м від рівня їх виявлення. В цьому житлі не було виявлено печі. Можливо воно знаходилась на стадії будівництва або виконувало роль споруди господарського призначення. До третьої підгрупи належать житла (№ 4, 21 - посад, № 10 - дитинець), площа яких становила майже 15 м² і були заглиблені в материк до 1,0 та 1,1 м. Найбільша довжина протилежних сторін становила 5,3 м. Як засвідчили матеріали розкопок, вони належали до виробничих споруд, ремісники яких спеціалізувались на виготовленні кістяних знарядь праці (прококи, голки), та до металообробного виробництва. В усіх житлах виявлено печі, що говорить про застосування їх для життєвих та ремісничих потреб. Можливо, в такому спорудах проживало декілька ремісників, для яких будувались більш великі приміщення ніж попередні. Кути земляних котлованів усіх жител заокруглені, долівка рівна, а часом з незначними нахилами, добре утрамбована. У багатьох житлах виявлено вхід у вигляді одного, рідше двох материкових виступів шириною 0,2-0,4 м. Як звичайно, входи були в одному з кутів житла, навпроти печей (№ 10, 13-15, 20 - посад). Відсутність земляних входів в інших житлах, можна пояснити їх руйнуванням або вони були виготовлені з дерева, а можливо й з каменю. Вхід у житло закривався дерев'яними дверима, окремі конструктивні деталі від яких були виявлені під час розкопок.

Здобуті матеріали дають змогу також визначити деякі деталі внутрішнього влаштування. Невід'ємною частиною усіх житлових та ремісничих приміщень була піч в одному з кутів житла, переважно в північному або в північно-західному. Для будівництва печей використовували камінь-пісковик місцевого походження. Печі мали округлу або підковоподібну форму. Збережені нижні частини досягали від 0,2 до 0,4 м висоти від рівня долівки. Вони були побудовані з більш масивних кусків камення ніж куполи та верхня частини. Для переважної більшості печей характерний майже округлий чернінь, котрий повторював контури печі в цілому. Діаметр черенів у середньому становив 0,3-0,6 м, а товщина - 2-4 см.

На побудову печей-кам'янок потрібно було 0,3-0,5 м³ камення. Така кількість камення при нагріванні забезпечувала необхідну температуру для проживання в холодну пору року та для приготування

їжі. В одній напівземлянці не було виявлено печі-кам'янки (житло № 16 - посад). Її заміняло вогнище відкритого типу. Воно було побудоване на материковому виступі біля однієї із стінок земляного котловану. Черинь мав округлу форму діаметром 0,8 м і товщиною 6 см. Біля нього вздовж стінки простежено сліди пожежі у вигляді сильно обпаленої материкової глини. Це наводить на думку, що можлива безпечність у користуванні цим вогнищем, призвела до пожежі, а можливо раптового знищення житла. Сказане частково підтверджує значна кількість речових знахідок, серед яких можна виділити срібну вушну підвіску, яку жителі могли втратити.

В окремих випадках на долівках жител (житло № 10 - посад) влаштовували підвальні ями, які, напевне, слугували надійним місцем для зберігання м'ясних та молочних продуктів харчування, на що вказують кістки свійських тварин та тара у вигляді фрагментованої кераміки. Вони були розташовані майже посередині жител і заглиблені в долівку до 1,2 м діаметром 1,3 м. У таких ямах можна було утримувати температуру зберігання продуктів харчування в теплі пори року.

Майже в усіх напівземлянкових житлах, крім ж. №1, на долівці не простежено ям від стовпів. Ця обставина свідчить про зрубну конструкцію стін. Підтвердженням висловленого може бути і той факт, що всі печі кам'янки були віддалені від кутів земляних котлованів на 0,4-0,9 м, що забезпечувало мінімальний ризик від загорання дерев'яних стін. Наземна частина жител, ймовірно, була невисокою. Є всі підстави вважати, що з обох сторін вони були підмазані глиною. Покрівля - мала дерев'яну двосхилу конструкцію, нижня частина якої була відокремлена і служила стелею, про що засвідчують етнографічні матеріали. Перекриття виготовляли з простого доступного матеріалу - соломи або очерету. Можливо, що така покрівля-стеля з середини обмазувалась глиною з метою теплоізоляції і зменшеного ризику можливого виникнення пожежі.

Як засвідчили розкопки на дитинці співіснували обидва типи жител-напівземлянок та наземні споруди. Якщо їх зіставити, то тут в незначній кількості переважають наземні споруди (сім напівземлянок, дев'ять наземних жител). Контури наземних споруд локалізовані в переважній більшості завалами кам'яних стін (фундаментів), рівнем заглиблення, наявністю опалювальних пристроїв, долівкою та за колекцією речових знахідок. Іноді ці важливі характерні ознаки житлобудування важко простежити і фіксувати, що було значно пов'язано з руйнуванням культурного шару з різні часи.

Найхарактернішою ознакою залишків споруд є розвали каміння, які були підосною дерев'яних стін. За їхньою конфігурацією вдавалось

визначити приблизні розміри та площу. В переважній більшості випадків це були кутові стінки побудовані на материковій поверхні. Розміри збережених частин наземних стінок становили 2,2-4 м, висотою 0,3-0,4 м і шириною 0,2-0,3 м (житло № 1, 2, 4). В одному житлі простежено більш значні розміри стінок, які досягали понад 4 м у довжину (ж № 1А.). Стіни будували переважно з масивних, часто квадратних або шпалоских каміннях. Окремі з них становили 60х50х30 см, що надавало основі фундаменту більшої стійкості і витривалості.

Важливим фактором у виявленні наземних споруд є частково заглиблені у материкову основу їх котловани, що дозволяло майже точно встановити розміри та конструкцію. Низку споруд було заглиблено на незначну глибину в материк від 0,2 до 0,4 м, а іноді й до 0,5 м, що дає змогу віднести ці об'єкти, безперечно, до наземного типу. В деяких житлах (ж № 4, 7) виявлено окремі частини обгорілих дерев'яних плах плоскої та квадратної форм, напевне, відносились до стінок або перекриття. На відміну від напівземлянкових споруд, де будували, за винятком однієї, лише печі-кам'янки, в більшості наземних жител були вогнища відкритого типу. Їх сліди, у вигляді зруйнованих черенів, простежено у житлах № № 1, 2, 6, 8. Глиняні черені відкритих вогнищ побудовані на материковій поверхні. Іноді за основу вогнища використовували плоске каміння, яке підмазувалось з зовнішньої сторони глиною. Така технологія побудови вогнищ загальновідома з інших пам'яток Західної Волині.

Отже, отримані матеріали дають можливість деякою мірою відтворити загальний вигляд наземних споруд дитинця городища. Споруди будували на материковій поверхні або опускались на незначну глибину в материк. Нижня частина жител будувалась з каменю і служила фундаментом для дерев'яних стін. Перекриття - було, напевне, таке саме як і в напівземлянкових житлах. Вхід у житло закривався дерев'яними дверима, на що вказують виявлені завіси та цвяхи для їх кріплення. В окремих житлах знайдено гачки, замки та ключі. В більшості випадків у житлових будівлях були відкриті вогнища, які були в одному з кутів. Площа споруд становила приблизно 8-10 м², а в одному випадку 16 м².

Поряд з деякими житловими спорудами як на дитинці так і на посаді виявлено ями сховища, округлої (діаметром 0,4-0,6 м) або овальної (1,2х9,0 м) форми, циліндричної або бочковидної по вертикалі, які були заглиблені в материк на глибину від 0,2 до 1,3 м. Стінки окремих найглибших ям викладено плоским камінням, що забезпечувало добре збереження продуктів, особливо зернових. В ямах №№ 5, 7, 9 (посад) виявлено кістки свійських тварин та диких птахів.

Поряд з житлами на посаді та дитинці відкрито вогнища, які, напевно, використовували в літні пори року. Особливий інтерес становить глиняна піч, яка була побудована на материковій поверхні біля житла №12 на посаді. Частина печі зруйнована. Виявлені окремі частини стінок та черинь дають змогу відтворити їхню форму та застосування. Вона мала прямокутну форму, приблизними розмірами 0,8x0,6 м. Висота стінок досягла 8-10 см. Вони в перерізі мали видовжену овальну форму. Товщина череня становила 3-4 см. Даний тип таких печей використовувався для просушування зерна, про що яскраво свідчить повністю збережена та реставрована аналогічна глиняна піч, на черені якої зберігались обгорілі зерна проса.

Отже, виявлені біля житлових споруд господарські ями, вогнища та печі становили єдиний загальний господарський комплекс. Житлові та господарські споруди Листвинського городища дали висвітлити питання техніки будівництва, планування, тощо. У будівництві наземних споруд, простежується локальна особливість - використання будівельного матеріалу - каменю. Однак характер житлобудування на городищі в загальних рисах такий же, як і в інших районах Галицько-Волинської землі та інших більш віддалених районах.

Roman Chayka

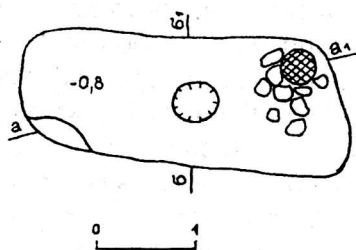
BUILDING OF FORMER SITE THE CITY LYSTVYN

The article contains the materials about the archeological research of building of former site of the city of Lystvyn. The special attention is payed to the analysis of underground and on-ground buildings, to the planning of the city, and to the description of artifacts.

Key words: Lystvyn, archeological research, artifacts, buildings.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2001

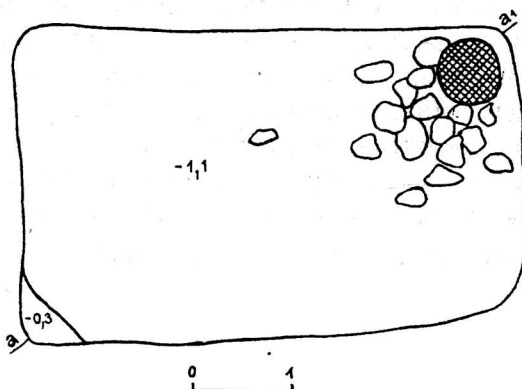
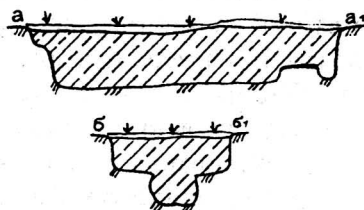
Прийнято до друку 12.11. 2001

ЖС. № 10

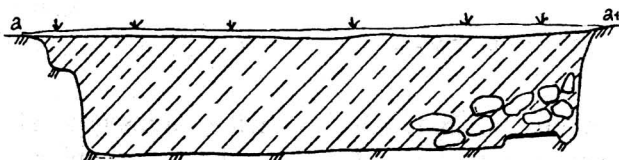
Знахідки:

1. 60 ФРАГ. КЕРАМІКИ
4. НІЖ
2. 3 ШИФЕРНІ ПРЯСЛЦІ
5. НАКОНЕК. СТРІЛИ
3. 2 КІСТЯНІ ПРОКОЛКИ
6. ОБРУЧ

Знахідки:

1. 127 ФРАГ. КЕРАМІКИ
2. 170 КІСТОК
3. 5 КІСТЯНИХ ПРОКОЛОК
4. 7 КІСТЯНИХ ЗАГОВОЖ
5. ОДНА ГОЛКА
6. 2 КАМ'ЯНІ БРУСКИ
7. НІЖ З КІСТЯН. РУЧКОМ

ЖС. № 11

ДЕРН

ЯМА

ЧОРНИЙ
СУГАННОК

МАТЕРИК

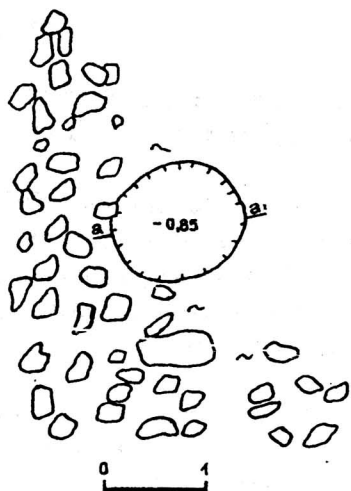
ЧЕРІНЬ

КАМІНЬ

Рис. 1. Житлові споруди дитинця.

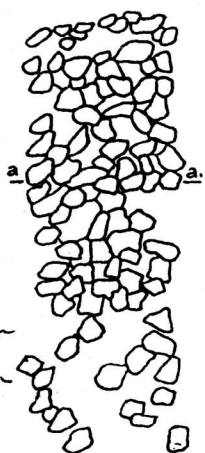
Ж. № 4

- Знахідки:**
 1. 361 ФРАГМ. КЕРАМІКИ
 2. ФРАГМЕНТ СЕРПА
 3. Три ножі
 4. Ключ
 5. Будило
 6. Глиняне пряслице

Ж. № 5

- Знахідки:**
 1. 108 ФРАГМ. КЕРАМІКИ
 2. Ніж
 3. Кресало
 4. Кістяний гребінець

Ж. № 6

- Знахідки:**
 1. 26 ФРАГМ. КЕРАМІКИ

	МАТЕРИК
	ДЕРН
	ЧОРНІ СУЗАНКИ
	КАМІНЬ
	ЧЕРІНЬ
	ЗОЛА
	ЯМА

Рис.2. Житлові та ремісничі споруди посаду.